

A.Q.CƏFƏROVA

müəllim

e-mail: aysel.cafarova.q@asoju.edu.az

:<https://orcid.org/0009-0005-6281-0804>

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

(Bakı şəh., Azadlıq pr., 16/21)

10.62021/0026-0028.2025.4.432

ALİ İXTİSAS MƏKTƏBLƏRİ TƏLƏBƏLƏRİNƏ İNGİLİS DİLİNDƏ SƏRBƏST SÖZ BİRLƏŞMƏSİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Xülasə. Məqalə dilçilik elmində sərbəst bir sahə kimi ingilis dilində sərbəst söz birləşmələrinin təzahürü, təşəkkülü, mənimsənilməsi yolları və nəzəri əsaslarına həsr edilmişdir. Xarici dilə yiyələnməyin və onun ali təhsil müəssisəsində tədrisinin əsas başlıca kommunikativ məqsədlərindən biri bu tipli söz birləşmələrinin qanunauyğunluqlarını mənimsəmək və öyrəncilərə leksik cəhətdən düzgün olan şifahi nitq vərdişlərini aşılamaqdan ibarətdir. Dilçilikdə sözlərin bir-biri ilə birləşmə normalarının mənimsənilməsi, olduqca mühüm əhəmiyyətə malik olmaqla bərabər həm də müxtəlif xarici dillərin öyrənilməsində ən vacib və çətin amillərdən biridir.

Açar sözlər: söz birləşməsi, sintaksis, sərbəst və sabit birləşmələr, təbəzüz və tabelilik əlaqələri

Dil bir sistem xarakter daşıyır və bu sistemi fonem, söz, söz birləşməsi və cümlə kimi dil vahidləri təşkil edir və bu vahidlər isə özünəməxsus qanunauyğunluqla nizamlanaraq dilin ümumi mənzərəsini əks etdirir. Dildə ilk və öz-özlüyündə heç bir mənaya malik olmayan vahid fonem, son və ən mənalı vahid isə cümlə adlanır.

Bu silsilədə söz birləşməsi sözlə cümlənin sərhədində dayanır. Belə ki, söz birləşməsi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik sintaktik vahid olmaqla yanaşı, bir tərəfdən sözlə, digər tərəfdən isə cümlə ilə bağlıdır. Lakin onların hər biri fərqli, həmçinin bir-birinə münasibətdə müstəqil dil vahidləri olub, hərəsinin özünəməxsus rolu, xüsusiyyətləri və fəaliyyət dairəsi vardır.

Söz birləşməsi bölməsi ilə bağlı dilçilik ədəbiyyatında bəzi fikirlər qeyd olunur. Məsələn; söz birləşmələrini F.F.Fortunatov iki qrupa bölür və ilk qrupu “bitmiş söz birləşmələri” adlandırır və bu qrupa mübtəda və xəbərin birləşməsindən əmələ gələn birləşmələri daxil edir. Həmçinin o, bu tipli birləşmələri söz birləşməsinin əsası adlandırır. İkinci qrupu isə “bitməmiş söz birləşmələri” adlandırır və o, bu tipli birləşmələri “bitmiş söz birləşmələri”nin hissələri hesab edir və buraya cümlə təşkil etməyən, lakin iki müstəqil sözün birləşməsindən yaranan birləşmələri daxil edir.

A.A.Şaxmatov da Fortunatov kimi söz birləşmələrini eyni kateqoriyaya bölür və eyni zamanda bitmiş söz birləşmələrinin predikativ xarakterdə olmasını əsas əlamət kimi göstərir. Beləliklə, A.A.Şaxmatov yazır: “predikativ əlaqələr artıq cümlə hesab edilir”.

H.Svit digərlərindən fərqli olaraq söz birləşmələri əvəzinə “word group” adlanan termini işlədir. O, əsas məna daşıyan sözün təbə edən söz kimi çıxış etməsini söz birləşmələrində aydın izah etmişdir, məsələn: the three wise men. Bu tipli söz birləşmələrdə komponentlər bir-birinə məna oxşarlığı baxımından sıralanır [7,8].

Dildə tək-tək sözlərlə yanaşı bir neçə sözdən ibarət birləşmələr də vardır. Bu cür birləşmələr struktur, funksiya, semantik və üslub cəhətdən fərqlənirlər. Bu birləşmələrə yalnız danışıq dilində işlənən “a light for sore eyes, tit for tat” kimi birləşmələr deyil, həmçinin termin-

lər “*direct object, blank verse; the great vowel shift*”, siyasi klişələr “*cold war*”, üslub baxımından neytral birləşmələr “*in front of, a great deal*” və s. aid edilə bilər.

Sabit söz birləşmələrinə bəzən *Söz ekvivalenti* (word equivalents) kimi yanaşmışdılar.

A.İ.Smirnitski qeyd edirdi ki, hər bir dilin lüğət tərkibi sözlərdən və söz ekvivalentlərindən ibarətdir və bu növ birləşmələr nitqdə formalaşmır, dildə hazır şəkildə mövcud olur. Yadda saxlamaq lazımdır ki, ekvivalentlik ancaq bu mənada işlənmişdir.

Sərbəst söz birləşmələrində semantik əlaqəlilik tamamilə fərqlidir. Hər bir element semantik cəhətdən müstəqilliyə malikdir. Bir komponent digərinin mənasına təsir etmədən yerləşdirilə bilər: *eat bread, cut cheese*. Hər bir əsas söz birləşmə xaricində digər sözlərlə sintaktik əlaqə yarada bilər.

Söz birləşmələri haqqında məlumat.

Fraza (phrase) termini XVIII əsrin ikinci yarısında ingilis dilinin qrammatikasına gətirilmişdir və söz qrupunu bildirmişdir və belə ki, 1762-ci ildə Lovt (Lowth) adlı müəllif özünün “Short introduction to English Grammar” kitabında fraza (phrase-söz birləşməsi) terminini işlətməmişdir. Lovt fraza (phrase) termininə belə tərif vermişdir: Faza iki və daha artıq sözün birlikdə işlənilib ya cümlənin bir hissəsini, ya da bütöv cümlənin özünü təşkil edən vahiddir.

İngilis elmi qrammatikasının banisi H.Svit “A new English Grammar. Logical and historical” əsərində bu sahəyə xüsusi yer ayırmamışdır və kitabına yazdığı ön söz hissəsində fraza termininin işlənməsini rədd etmişdir və o, yazırdı: “Mən qrammatik termin kimi fraza termininin işlənməsini qəbul etmirəm”. Bu hal ona görədir ki, bu terminin işlənməsi sonsuz şəkildə dolaşıqlığa gətirib çıxarır və müxtəlif qrammatistlər tərəfindən fərqli mənalarda işlənir [8, s. 56].

Dilçilik ədəbiyyatının təhlili göstərir ki, bir sıra qrammatika kitablarında söz birləşmələri bölməsindən ötəri danışılmışdır. Belə ki, bu sahədə fundamental tədqiqat işi ingilis dilində V.V.Burlakova [9, s. 35], Azərbaycan dilində isə prof. Y.Seyidov tərəfindən aparılmışdır [2, s.46-49]. Söz birləşməsi problemi ilə bağlı bəzi tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığı mövcuddur.

V.V.Burlakova hesab edir ki, söz birləşmələri həm əsas nitq hissələrinin, həm də əsas nitq hissələri ilə köməkçi nitq hissələrinin birləşməsindən ibarətdir və bu tipli birləşmələrin komponentləri arasında həm tabesizlik əlaqəsi, həm də tabelilik əlaqəsi vardır. Onun söz birləşməsinə verdiyi tərifə uyğun olaraq tabesizlik əlaqəsi əsasında düzələn “*ladies and gentlemen*”, tabelilik əsasında düzələn “*good boys*” tipli köməkçi sözlər və əsas nitq hissələri əsasında düzələn birləşmələr söz birləşmələri hesab edilir [9, s. 34].

M.Y.Blox cümlədə sözlərin sintaqmatik əlaqələri bəhsindən danışarkən, söz birləşmələrini üç kateqoriyaya bölür: [4, s. 229].

1. Əsas mənalı sözlərin (nitq hissələrinin – L.Ş.) sintaqmatik qrupu (three rooms və s.).

2. Əsas mənalı sözlərin və köməkçi sözlərin (nitq hissələrinin) sintaqmatik qrupu (to my relatives və s.).

3. Köməkçi sözlərin sintaqmatik qrupu (as...as, as though və s.).

B.A.İliş isə yazır: *We will term phrase every combination of two or more words which is a grammatical unit but it is not an analytical form of some word. i.e; the perfect form of the word* [5, s. 178].

Müasir germanistikanın Azərbaycan qrammatik məktəbini təmsil edən O.İ.Musayev [6, s. 220], N.Ç.Vəliyeva [3,618] və başqaları istər monoqrafiyalarda, istərsə də elmi məqalələrində müasir ingilis, Azərbaycan, rus dillərində söz birləşmələrinin spesifik xüsusiyyətlərini təhlil etmişlər.

O.Musayevə görə, ən azı iki əsas nitq hissəsindən əmələ gələn və attributiv əlaqə zəminində formalaşmış sintaktik vahid söz birləşməsi adlanır [6, s. 221].

Gətirdiyimiz bu sitatlardan göründüyü kimi, dilçilik ədəbiyyatında söz birləşmələrinin tarixi, tərfi, kriteriyaları, mürəkkəb sözdən, cümlədən fərqi hələ də mübahisəli xarakter daşıyır. Bu baxımdan söz birləşməsi problemini fundamental məsələ hesab etmək olar. Uzun müd-

dəkdir ki, bir çox tədqiqatçılar söz birləşməsi problemini tədqiq edir, lakin hələ də birmənalı fikir qəbul edilməmişdir.

Müasir ingilis dilində söz birləşməsi V.V.Burlakova [9, s. 97] tərəfindən ayrıca tədqiq olunmuşdur. Azərbaycan dilində söz birləşməsinin dərinə elmi təhlili prof. Y.Seyidovun [2, s. 46-49] məlum əsərində öz əksini tapmışdır.

Söz birləşməsi və söz. Söz birləşməsi – tarixən dildə əmələ gələn, cümlənin əsas əlamətlərindən məhrum olan, lakin vahid anlayışın ayrılmış ifadəsini yaradan, iki və ya daha çox mənalı sözlərin birləşməsinin qrammatik formasıdır [10, s. 19].

Tarixi kateqoriya hesab edilən söz dil tarixinin müəyyən bir dövründə yaranır, formalaşır, eyni zamanda məna kəsb edir və həmin dildə danışanlar tərəfindən anlaşılıqlı olmaqla, hazır şəkildə ondan istifadə edilir. Söz birləşməsi isə belə tarixi inkişaf dövrü keçirmir (burada sabit birləşmələr nəzərdə tutulmur). O, ifadə olunan konkret müəyyən bir fikirlə, məfhumla bağlı olaraq, danışan və ya yazan tərəfindən düzəldilir və bununla da onun fəaliyyəti bitir. Dildə sözlərin özləri real şəkildə mövcud olduğu halda, söz birləşmələrinin modelləri, yaranma qaydaları mövcud olur və yalnız bu cəhət, əsasən, daimi xarakter daşıyır [1, s. 135].

Sözlərin elə bir qrupu vardır ki, onlar söz birləşmələrinə daha yaxındır. Həmin söz qrupu mürəkkəb sözlərdən ibarətdir. Söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər bir-birinə çox yaxındır.

Söz birləşməsinin mürəkkəb sözə münasibəti müasir dilçiliyi maraqlandıran məsələlərdəndir. Buna görə də heç təsadüfi deyilki, dilçi alimlər həmin məsələyə öz tədqiqatlarında xüsusi yer ayırmış və müxtəlif dil materialları əsasında bu problemi izah etməyə cəhd etmişlər.

Apardığımız tədqiqatlardan məlum olur ki, hər bir dildə mövcud olan mürəkkəb sözlər söz birləşmələrindən təşəkkül tapmışdır. İnsanlar həyatda müşahidə etdikləri bəzi substansiya-ları onlara xas olan əsas, aparıcı keyfiyyətlərlə birgə adlandırmışlar. Bu prosesdə əşyanın əla-məti+əşya özü bir bütöv halında götürülmüş, bir tam hesab edilmişdir. Lakin çox güman ki, ilk anlar əşyanın keyfiyyətini bildirən söz əşyanın özünü bildirən sözdən ayrı yazılmış və dil vahidi kimi söz birləşməsi şəklində işlənmişdir. Get-gedə əşya və ona xas olan ən parlaq key-fiyyət bir tam halında qavranmağa başlanmışdır. Bu inkişaf prosesinin hələ tamamlanmadığı zaman mürəkkəb sözlər defislə yazılmışdır. Haqqında danışılan məfhum tam şəkildə təsəvvür edildikdən sonra isə, birləşmənin arasında qoyulan defis işarəsi itmiş və mürəkkəb sözün əmə-ləgəlmə prosesi başa çatmışdır. Bu andan mürəkkəb sözlər bitişik, yəni tam bir söz şəklində yazılmışdır. Çox şübhəsiz ki, ingilis dilində mövcud olan *blackbird* (qaratoyuq) mürəkkəb sö-zü *black bird* (qara quş) söz birləşməsindən, *playground* (oyun meydançası) mürəkkəb sözü *play ground* (oyun meydançası) söz birləşməsindən, *gentleman* (nəzakətli adam) mürəkkəb sözü *gentle man* (nəzakətli adam) söz birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Fikrimizi bir daha sübut etmək üçün belə bir faktı da qeyd etməyi lazım bilirik. Müasir in-gilis dili üzrə tərtib edilən lüğətlərdə mürəkkəb sözlərin həm defislə, həm də bitişik yazılan nö-vlərinə təsadüf edirik. Məsələn, *beer-bottle*, *ice-cream*, *city-state*, *school-mate*, *pocketbook* və s.

Mürəkkəb adlar dedikdə iki və daha artıq sözdən ibarət olub, idarə, təşkilat, müəssisə ad-ları bildirən birləşmələr nəzərdə tutulur. Mürəkkəb adlarla bağlı dilçilik ədəbiyyatında fikir ay-rılığı mövcuddur. Bəzi dilçilər mürəkkəb adları mürəkkəb sözlər, bəziləri isə söz birləşmələri hesab edir. Biz mürəkkəb adları söz birləşmələri hesab edən dilçilərə tərəfdarıq. Belə ki, bunlar söz birləşmələrinin bütün tələblərinə cavab verir. Məsələn: *The United Nations Organization*, *The Azerbaijan University of Languages*, *The Ministry of Education of the Azerbaijan Republic* və s. kimi mürəkkəb adlar söz birləşmələridir. Çünki komponentləri müstəqilliyini itirməyib, hər komponentin vurğusu var.

Mürəkkəb adlar bir də ona görə söz birləşməsi hesab olunmalıdır ki, mürəkkəb adların komponentləri müvəqqəti xarakter daşıyır, onlar dəyişkəndir.

Mürəkkəb sözlərin komponentləri isə sabitdir. Ona görə də biz müəssisə, idarə və təşki-lat adlarını söz birləşməsi kimi qəbul edirik.

Apardığımız tədqiqatdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, mürəkkəb sözlər söz birləşmələri əsasında formalaşır. Söz birləşməsinə əmələ gətirən sözlər özlərinin leksik-semantik müstəqilliyini tamamilə saxladığı halda, onlar mürəkkəb sözə çevrilərkən bu müstəqillik qalmır. Onlar ayrılıqda ifadə etdikləri məfhumlarla əlaqəni kəsmiş olur və ya da bu əlaqə zəifləyir.

Tədqiqatın nəticəsi. Dilçilikdə uzun zaman müstəqil sintaktik kateqoriya kimi söz birləşməsi anlayışı malik olmamışdır. Belə ki, dilçilik üçün söz birləşməsi anlayışı özünəməxsus, əsas xüsusiyyətlərə malik olan sintaktik bölmə kimi hələ çox cavandır və onu da qeyd etmək lazımdır ki, söz birləşməsi ilə bağlı problemlər axıra qədər həll olunmayıb və müasir dilçilikdə inkişafı hələ də davam etdirilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Sərbəst söz birləşmələrinin tədrisi prosesi zamanı belə bir qənaətin doğruluğuna əmin oldum ki, dildəki sözlərin bütün kombinasiyalarını mənimsətmək qeyri-mümkündür. Burada vəziyyətdən ən düzgün çıxış yolu tələbələrdə dil vahidlərini yenedən kombinə etmə bacarıqlarının formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsindən öncə nitq bacarıqlarının tərkibinə daxil olan əməliyyatların işlənilib hazırlanması zəruridir.

Praktik əhəmiyyəti. Təhsil müəssisələrində sərbəst söz birləşmələrinin tələbələrə mənimsənilməsi prosesində isə sərbəst birləşmələr söz və cümlə ilə müqayisəli şəkildə tədris etmək lazımdır. Sərbəst və sabit birləşmələrinin bir-birindən fərqli və oxşar cəhətlərinin izah edilməsinin də mühüm əhəmiyyəti vardır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov, S. Azərbaycan dilinin qrammatikası / S.Cəfərov, — Bakı: Maarif, —1968, —180 s.
2. Seyidov, Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri / Y.Seyidov, —Bakı, BDU nəşr., —1992, —403 s.
3. Vəliyeva, N.Ç. İngilis və Azərbaycan dillərində feili söz birləşmələrinin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili / N.Ç.Vəliyeva, —Bakı. —2006.
4. Blokh, M.Y. A Course in theoretical English grammar / M.Y.Blokh, — M., — 1983-384 p.
5. İlyish, B.A. The structure of modern English / B.A.İlyish, — M-L., —1965, —365 p.
6. Musayev, (Turksever) O.İ. A practical grammar of contemporary English / O.İ.Musayev(Turksever), E.İ.Hajiyev, A.R.Huseynov. —Bakı: Qismət, —2009.
7. Sweet, H. A New English Grammar, Logical and Historical / H.Sweet, part first, — Oxford; at the Clarendon Press, — 1891, 499 p.; part second, —1898, 137 p., 1930.
8. Sweet, H. A new English Grammar / H.Sweet, — Oxford, —1955, —499 p.
9. Бурлакова, В.В. Основы структуры словосочетания в современном английском языке / В.В.Бурлакова, —Л., — 1975, —128 с.
10. Виноградов, В.В. Вопросы изучения словосочетания / В.В.Виноградов, — М., В.Ш., — 1954, — 298 с.

A.G.Jafarova

Theoretical Basis of Teaching Free Speech Combination in English to Students of Higher Vocational Schools Summary

The article is devoted to the manifestation, formation, ways of mastering and theoretical basis of free word combinations in English as a free field in the science of linguistics. One of the main communicative goals of foreign language acquisition and its teaching in higher education institution is to adopt the regularities of such word combinations and to instill lexical speaking habits to learners. Mastering the norms of combining words in linguistics with each other is of great importance and one of the most important and difficult factors in learning different foreign languages.

Keywords: word combinations, syntax, free and fixed combinations, disobedience and subordination connections

А.Г.Джафарова

**Теоретические основы обучения свободному сочетанию слов в английском языке
студентов высших специальных учебных заведений**

Резюме

Статья посвящена проявлению, формированию, путям и теоретическим основам освоения свободных словосочетаний в английском языке как свободном поле лингвистической науки. Одной из основных первостепенных коммуникативных целей овладения иностранным языком и его преподавания в высшем учебном заведении является овладение закономерностями словосочетаний данного типа и привитие учащимся лексически правильных навыков устной речи. Усвоение норм сочетания слов друг с другом в языкознании является одним из важнейших и труднейших факторов при изучении различных иностранных языков, как имеющих достаточно большое значение.

Ключевые слова: словосочетания, синтаксис, свободные и фиксированные сочетания, связи непослушания и подчинения

Rəyçi: filol.f.d., dos. F.Hüseynova

Redaksiyaya daxil olub: 09.10.2025